

ΣΤΡΑΤΗΣ ΤΣΙΡΚΑΣ*

Στήλη – Μάριος Χάκκας

Έρχεται τό σούρουπο, μενεξελί. Ἐπό τήν πρώτη λέξη σκόνταψα. Δέν εἶμαι σίγουρος τί εἶναι πιό σωστό: «ἀνεβαίνει» ἢ «πέφτει»; Γιατί τό μούχρωμα σέ τοῦτο τό σκληρό νησί πού ἔφτασα τήν ἄλλη μέρα τῆς ταφῆς σου πότε μοιάζει ν' ἀχνίζει ἀπ' τό Βουνό καί τό πέλαγο, τά κάτασπρα σπιτάκια μέ τά παραδείσια, τούς καλαμιῶνες καί τίς μουριές, καί πότε νά κατεβαίνει ἀπό τόν οὐρανό. Για ἕνα εἶμαι βέβαιος: θά ἔρθεις.

Σέ λίγο θά σταθεῖς πλάι μου, θά συντονίσουμε τά δῆματά μας καί θ' ἀνεβαίνουμε τό γιαλό, ἀπό τό Μόλο στά Μαγαζιά. Μπορεῖ νά κόψουμε μέσα ἀπό τά χωράφια καί τ' ἀμπέλια καί νά πέσουμε ψηλά στήν ὄχθη τοῦ Ἰλισσοῦ, ὅταν ἀκόμη τά νερά του εἶναι θαυπρασίνα, μοσκοβολαίει ὁ τόπος λυγαριά καί σύκα, πρίν ἀπ' τό Γεφυράκι, τρέχοντας γιά νά γίνουν λάσπη, κίτρινος ἄμμος καί γλυφή θάλασσα, στό στόμα, πέρα ἀπό τά καδάκια καί τό μύλο τοῦ Γιανναρά. Θά τρεκλίζουμε μέσ στό λυκόφως, δίχως νά σκοτιζόμαστε καλά καλά μήπως πατοῦμε ἀκόμη στό σήμερα ἢ βρισκόμαστε κιόλας στό χτές, σεριανίζοντας συντροφιά μέ ἴσκιους πεθαμένων φίλων.

Ἦταν καινούριοι φίλοι μέ ρωτοῦν τί γράφω τώρα, τούς λέω γιά ἕνα μυθιστόρημα, πού ἀρχίζει στίς 4 Ἰουλίου 1965, στήν Ἀθήνα, καί τά λοιπά, καί πῶς θά ἤθελα νά ὑπάρχει, ἐκτός ἀπ' τή φωνή τοῦ ἄντρα καί τῆς γυναίκας, καί μιά τρίτη, τῆς ἀμφι-

* Περ. «Συνέχεια», Ἀπρίλης 1973, ἀριθμ. τεύχ. 2

λύκης. Ἐκεῖ ὁ συγγραφέας ἔχει τὴν αἴσθησι πὼς περπατᾷ πάνω σ' ἓνα σύνορο· συχνά στρέφει τὸ πρόσωπο, πάντα ἀπ' τὸ μέρος τῆς καρδιάς, γιὰ ν' ἀποκριθεῖ στοῦ φίλου πλάι του. Τόσο μέσα στοῦ νοῦ του ἔχουν μπερδευτεῖ πεθαμένοι καὶ ζωντανοί. Ἀποφεύγει ὥστόσο νὰ τὸ σκαλίσει αὐτό, γιὰτί φοβάται μὴ τὸν κουκουλώσει τὸ αἶσθημα τῆς ματαιότητος, καὶ τότε μαραθοῦν τὰ πάντα καὶ πιά δέ θά' χει σημασία πότε – κι ἂν ποτέ – τὰ ὄνειρα τῆς νιότητος του θά' βγοῦν ἀληθινά. Γιὰτί πρὶν ἀπὸ χρόνια ἦτανε μιά συντροφιά καὶ μαζί γιορτάζανε τὴν κάθε ἐπιτυχία, ὅσο μικρή, ἄς ἦταν κι ἓνα δηματάκι κόντρα στὴ νύχτα, ἓνα διβλίο ἢ μιά παράσταση, καὶ τώρα εἶναι σὰ νὰ χάλασε ἡ γέυση τους, κι ἔμεινε μόνος καὶ δέν ξέρει μέ ποιόν νὰ τὰ μοιράσει αὐτά.

Μ' ἀκοῦν οἱ φίλοι καὶ κουνοῦν μ' ἐμβρίθεια τὸ κεφάλι: «Πάει, τὸ καβάλησε τὸ καλάμι, τὸ γύρισε κι αὐτὸς στὴ μεταφυσική». Πὼς νὰ τοὺς πείσω, Μάριε, πὼς τρίτη μέρα ἀπὸ τὸ θάνατό σου, περπατοῦμε πλάι πλάι στοῦ γιαιλό, κι ἂν μποῦμε στοῦ καιῖκι τοῦ Θεοδώρη καὶ τραβήξουμε ἀνατολικά, θά' πέσουμε στὰ Ψαρά κι ἀπ' ἐκεῖ πιὸ πέρα στὴ Σμύρνη, τὸ ἴδιο δρομολόγιο πού ἔκανε στὴν Κατοχή, φευγατίζοντας ἀποκλεισμένους Ἕλληνας καὶ Ἕλληνες ἀξιωματικούς, μὰ τοῦτοι κάνανε τὴ βόλτα καὶ ξανάρθαν ἀπὸ τὴ νοτιὰ, τὸ Δεκέμβρη, καὶ πιὸ ὕστερα, πιὸ ὕστερα, κι ἀκόμα τούτη ἡ ἀνοιξη, τοῦτο τὸ καλοκαίρι... Πὼς νὰ τοὺς πείσω, πὼς ἄλλος δρόμος δέ μοῦ μένει ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα, θά' περπατῶ πάνω στοῦ σύνορο, κι ὅπως πηγαίνω γιὰ νὰ βρῶ τὸ αὔριο, πάλι ἐσένα θ' ἀνταμώνω καὶ τοὺς ἄλλους, μόλο πού μείνατε πίσω ἀπὸ καιρὸ.

Ποτέ δέ σέ ξεχώρισα ἀπὸ τοὺς παλιούς μου φίλους. Μέ τὴν πρώτη συνάντησι ἐπίασε νὰ κυλάει τὸ «ρεῦμα», στὴν ἴδια συχνότητα κύματος, ἄς ποῦμε, ὅλο ἀντρίκια τρυφερότητα, κι ἀνοιχτομάτα ἐκτίμησι, καὶ μιά ἔγνοια γιὰ τὰ περασμένα βάρσана καὶ τὰ σημερινά, καὶ μιά ἐμπιστοσύνη. Ἦταν – θυμᾶσαι; – στὸν «Κέδρο», ἀκουμπούσαμε τὴ ράχη στὰ ράφια μέ τὰ διβλία, ὅταν μοῦ χάρισες τὰ διηγήματά σου: Μάριος Χάκκας, *Τυφεκιοφόρος τοῦ ἔχθρου*, Ἀθήνα 1966 – καὶ μοῦ μίλησες γιὰ

τήν Καισαριανή κι ὕστερα γιά τόν Τζών Χένρου Ο' Χάρα, κι ἐγώ ἔλεγα μέσα μου «Μπράδο, μπράδο, Καισαριανιώτης ξ;» καί χαιρόμουνα διπλά πού εἶναι κι ἄλλοι στόν τόπο αὐτό νά ὑφαίνουν τίς ἐμπειρίες τους μ' ἓνα πάθος γιά τήν ἀφτιασίδωτη πεζογραφία.

Τότε ἀκόμα κινδύνευε ἡ δημοκρατία. Στά λόγια σου βρήκα κάτι στυφό, εἶπες: «'Από ἰδεολογίες δέ μᾶς ξαναπιάνουν πιά μέ τήν ξεροή». Καί σκέφτηκα: Ποιός ξέρει τί τραύματα νά κρύβει αὐτό, μιά μέρα πρέπει νά τό ξεψαχνίσω. Δέν ἤξερα πώς εἶχες κάνει τέσσερα χρόνια φυλακή, τό ἔμαθα λίγο κατόπι: 1954 - 1958.

('Ανοίγω μιά μικρή παρένθεση καί συγχώρεσέ μου τήν περι-αυτολογία: Τό 1954 εἶναι τό χρονικό τέρμα στίς Ἀκυβέρνητες πολιτεῖες· ὅσοι ἀπό τούς ἥρωες τοῦ μυθιστορήματος πέρασαν ζωντανοί τή φοβερή δοκιμασία τῆς ἥττας, μαζεμένοι σ' ἓνα ταβερνάκι ψηλά στήν παλιά πόλη τῆς Θεσσαλονίκης, μετριοῦνται, γιά τή συνέχεια. Καί μ' ἀρέσει νά ὄνειρεύομαι, Μάριε, πώς τό μήνυμα πού τελικά σ' ἔστειλε στή φυλακή, μέ τή θέλησή σου βέβαια, τό εἶχες ἀπ' ἐκεῖνο τό ταβερνάκι).

Δύο χρόνια ὕστερα πού καταλύθηκε ἡ δημοκρατία, «γιά νά ξαναφτιαχτεῖ καλύτερη», ἀκόμα τούτη ἡ ἀνοιξη, τοῦτο τό καλοκαίρι, φίλοι σοῦ ζήτησαν νά ὑπογράψεις μιά διαμαρτυρία. Τούς εἶπες: «Δέν μπορῶ. Βγαίνω ἀπό ἐγγείρηση, σακατεύτηκα στή φυλακή καί τώρα μοῦ ἀφαιρέσανε τό ἓνα νεφρό. Εἴκοσι μέρες νά μέ κλείσουν μέσα ἢ ἓνα χέρι ξύλο νά μέ φορτώσουν, τά τίναξα». Κοντά στό νοῦ.

Πέρασε θαρρῶ κανένας χρόνος καί μιά μέρα μέ κάλεσες: «'Ελα, εἶναι κάτι παιδιά πού θέλουν νά συζητήσουν τά διβλία σου. Ἄν θές φέρε καί παρέα». Πήγαμε τρεῖς, σ' ἓνα ἰσόγειο πολυκατοικίας, ἀπ' αὐτές πού χτίζονται μέ λαχανιάσματα, μέσα στούς κρότους τοῦ ἐκσκαφέα καί τῆς μπετονιέρας, καί κάποτε ἀκοῦς ἓνα χτίστη, ἀνεβασμένο στή σκαλωσιά, νά τραγουδάει μερακλωμένος καί θρασύς «Μέσ' στήν ὑπόγεια τήν ταβέρνα» ἢ «Αὐτά τά δέντρα δέ βολεύονται μέ λιγότερο οὐ-

ρανό». Διαμερίσματα σάν κουτες μέσα σέ κουτες, πού πρίν καλά καλά τίς ποτίσουνε τά χνότα κι οί φωνές τών ἐνοίκων τους, θά 'ναι γιά νά παραδοθοῦν στά σαγόνια τῆς μπουλντόζας. Βρήκαμε νά κάθονται σφιχτά σφιχτά κάπου δέκα κορίτσια κι ἀγόρια, καί τό κουδούνι τῆς ἐξώπορτας χτυποῦσε κάθε τόσο κι ἔρχονταν κι ἄλλοι καί πού νά τούς χωρέσει ὅλους τό «σαλόνι», κάθιζαν χάμω, στά πόδια τών ὑπόλοιπων. Κι ἦταν τά ἔπιπλα, τραπέζι, πολυθρόνα, ντιβάνι, καρέκλες τοῦ πιό μικροαστικοῦ γούστου, ἀπ' ἐκεῖνα τά δανέζικα, ὄλο καπλαμάς, ψαρόκολλα καί βελουτίνα, πού τ' ἀγοράζεις μέ δόσεις στήν ὁδό Φιλελλήνων ἢ στή λεωφόρο Πατησίων, κι εἶναι κι αὐτά γιά νά τ' ἀλέσουν τά δόντια τῆς φθορᾶς, πρίν ἀκόμα τελειώσει τό δημοτικό τό παιδί πού κουβαλοῦσε τώρα στήν κοιλιά της ἡ φιλόξενη νοικοκυρά. Στούς τοίχους ἦταν κάτι πίνακες, ἀπελπισία: Βάρκες στό ἠλιόγερμα, ὄχθη μέ καλαμιῶνες καί ἰτιά. Ὁ ἀέρας ἀπ' τά χνότα καί τά τσιγάρα ἦταν βαρῦς. Χτύπησε πάλι τό κουδούνι, μπῆκε ἓνας νέος καί εἶπε «Νά μέ συμπαθάτε, τώρα σχολάσαμε». Κι ἀποδείχτηκε πώς μόνο ἑφτά στούς εἰκοσι περίπου ἦταν διανοούμενοι: ἓνας δάσκαλος, μιά δακτυλογράφος, ἓνας λογιστής, ἐσύ κι ἐγώ κι ἡ παρέα μου, βάλε καί δυό νοικοκυρές, οἱ ρέστοι ὄλοι ἐργάτες. Χάθηκε τότε ἡ μικροαστική ἀσκήμια ἀπό τό διαμέρισμα, ἀλάφρυνε ὁ ἀέρας, τά γράδα τοῦ ὄξυγόνου ἀνέβηκαν. Κι ἦταν ἀνάμεσά τους ὁ ἀπαρραϊτῆτος χωρατατζής, κι ἓνας ἄλλος, ἓνας μεσόκοπος, πού πάσχιζε συνέχεια νά ἔχει τό λόγο, ἐπειδή τάχα εἶχε βρεθεῖ στό κίνημα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς κι ἦταν ἀπό τούς «δυσαρεστημένους», ὄλο ἐπίκριση καί παράπονα, γιά τότε καί γιά χτές καί γιά σήμερα, πότε σωστά καί πότε ντίπ ἀνωποταμικά, ὄλα τυλιγμένα ὄμως φιλοσοφικά σ' ἀμπελόφυλλα. Μά πήραν μέρος στή συζήτηση κάτι ἐργατάκια, πάνω στό συγκεκριμένο ρώτημα: «Ἄλλη εἶναι ἡ ἀλήθεια γιά τά στελέχη κι ἄλλη γιά τή βάση; Πότε ἐπιτέλους θά τή λέμε ὀλάκερη σ' ὄλους; Μήπως στή μονοπώλησή της ἀπό μερικούς ὀφείλονται οἱ συμφορές πού μᾶς βρῖσκουν;» Καί τότε κατάλαβα πώς ὁ Μάριος Χάκκας, ἐκλεγμένος σύμβουλος στό Δῆμο Καισαριανῆς, ἂν καί

καταργημένος απ' ἐδῶ καί τρία χρόνια, μ' ἓνα μόνο νεφρό, μέ φάκελο φουσκωμένο σάν ἐτοιμόγεννη φοράδα καί μέ τέσσερα χρονάκια φυλακή στή ράχη, δέν εἶχε πάψει ν' ἀσχολεῖται ὡς μορφωτικός μέ τά προβλήματα τῆς δημοκρατίας.

Ὅταν πιά ὁ μεσόκοπος μᾶς δήλωσε πῶς πῆρε ἀπόκριση σ' ὄλες τίς ἀπορίες του, κι ἄρχισε ἡ κριτική τῆς τριλογίας μου κι ἀκούστηκαν γνῶμες μεστές καί δουλεμένες, κι ἀράξαμε στόν Ἐπίλογο, σ' ἄκουσα, μέ κάποια ἐκπληξη, τ' ὁμολογῶ, νά λές πῶς ἐκεῖ κοβότανε γιά σένα ἡ γοητεία, γιατί τά πρῶτα μέρη σέ πηγαίνανε σέ χῶρο ἐξωτικό πού τόν δεχόσουν, ὅπως ἓνα παραμῦθι ἢ ἓνα ταξίδι, τῆ Θεσσαλονίκη ὁμως τήν ἤξερες, κι ἐκεῖ σ' ἐπιανε ἡ διάθεση νά μ' ἐλέγξεις, ἄν σωστά δίνω τόν τόπο καί τόν καιρό καί τούς ἀνθρώπους. «Φαντάσου», μοῦ εἶπες, «ἄν σου κατέβαινε νά γράψεις γιά τήν Καισαριανή. Δέν ἀρκεῖ ἡ παρατηρητικότητα, ὄση κι ἄν εἶναι, γιά νά γίνει ὁ συγγραφέας πειστικός. Τοῦ χρειάζονται διώματα, ἐμπειρίες καί μάλιστα κάπως παλιές γιά νά' χουν βράσει μέσα του, ὅπως ὁ μουστος στό βαρέλι. Ἐσύ, πόσα χρόνια εἶναι πού μᾶς ἤρθες ἀπ' τήν Ἀλεξάνδρεια;» Πῆγα ν' ἀποκριθῶ: «Ἐφτά. Ὡστόσο τό 1937 καί 1938 κι ἀπό τό 1951 κι ἐδῶθε ἔμενα πότε καλοκαίρι πότε ἀνοιξη πότε φθινόπωρο στήν Ἑλλάδα». Μά κατάλαβα πῶς εἶχες δίκιο. Ἡ παρατήρησή σου πῆγαινε βαθιά καί, δίχως νά τό θές, ἐπιανες ἓνα ζήτημα πού μ' ἔτρωγε. Αὐτό σου τ' ὁμολόγησα, μά πάλι ἀναγυριστικά – τό ἔρημο, βλέπεις, τό φιλότιμο— : «Δηλαδή, μοῦ ἀπαγορεύεις νά γράψω γιά τήν Καισαριανή;» Κι ἐσύ: «Κάνε τή δική σου, κι ὕστερα γράψε. Πῶς θά σου ἐρχόταν, ἄν ἔγραφα ἐγώ γιά τήν Ἀλεξάνδρεια;» Σωστό, πόσο συντριπτικά σωστό! Γι' αὐτό καί δέθηκε ἀπ' ἐκείνη τῆ στιγμή ἓνας κόμπος, κι ὄλο ἐπιανα τό «ἀθηναϊκό» μυθιστόρημα κι ὄλο κάπου σκάλωνα κι ἔκανα ὀπισθεν. Πάνω ἀπ' τόν ὤμο μου ἐνιωθα τό μάτι σου, αὐστηρό, ἀδέκαστο.

Τώρα, περίεργο, ἔχω τήν αἴσθησι πῶς θά μπορέσω νά τό γράψω. Ὅχι δά γιατί μοῦ ἔλειψε ὁ κριτής μου, ἀλλά γιατί σά νά μοῦ παραδόθηκε ἓνα σημεῖωμα καί πρέπει, ἀπό σύνδεση σέ σύνδεση, μ' ἀλλόγυρους καί πονηριές, πάση θυσία νά τό πάω

πιό πέρα. Έχω στήν τσέπη κι άλλα σημειώματα πεθαμένων φίλων, μά πρώτο θά μπει τό δικό σου.

Τί νά σοῦ πρωτοθυμηθῶ; Τήν πρεμιέρα τῆς *Ένοχῆς* στό «Φλόριντα»; Βγῆκα τρεκλίζοντας ἀπό τήν ἔνταση κι ἔλεγα σ' ὄλους: «Μέτρια παράσταση, μά ὁ Χάκκας εἶναι συγγραφέας μέ κογιόνια. Έχει τή χάρη νά ταυτίζει τά περασμένα μέ τά σημερινά, τήν ἀγωνία τῆ χτεσινή μ' αὐτή πού ζοῦμε, αὐτό σοῦ δίνει νά καταλάβεις, κι ὕστερα πιά ἐσύ, ἐνώπιος ἐνωπίω, ἀναλογίσου τίς εὐθύνες σου». Τίς ἴδιες μέρες ἦταν πού γινόταν μιὰ μεγάλη δίκη κι ὁ κόσμος ἔτρεμε τί θ' ἀπογίνει ὁ Καράγιωργας.

Ἦ ὅταν ἄρχισες τή μύησή μου στά μυστικά τῆς Καισαριανῆς καί μέ πήγες στήν ταβέρνα τοῦ Κολλημένου καί μοῦ ἔλεγες γιά τή μεγάλη πείνα τῆς Κατοχῆς καί πῶς σῶθηκε τόσος κόσμος τρώγοντας βραστές χελῶνες καί γαϊδουροκεφαλές, βρουῖδες καί σάπιο στάρι βγαλμένο ἀπό τ' ἀμπάρια τῶν καραβιῶν στόν Πειραιά, πού ἔχαν βουλιάξει ἀπό ἀέρος οἱ Σύμμαχοι.

Ἦ ὅταν κυκλοφόρησε ὁ *Μπιντές!* Τούς τράνταξες τούς βολεμένους στά πιθάρια τῶν ἥρωικῶν ἀναμνήσεων, ἐξετάζοντας πῶς καταφέραν νά ἐπιζήσουν δίχως ὄραμα πιά οἱ ἄνθρωποι, οἱ ἄπλοὶ καί ταπεινοί, πού ἀπομείναν ἀπροστάτετοι μέσα στή νύχτα. Πῶς γαντζωμένοι ἀπό μιάν ἀχρηστη πολυτέλεια, ἕναν μπιντέ, εἶχανε σάν ξεγέλασμα πῶς λογαριάζονται κι αὐτοί μέ τούς ἀσφαλισμένους τώρα. Σέ παραμόνευε ὁ θάνατος, τόν κοίταζες κατάματα – ἄς ἦταν νά ἔχαμε καί τρίτο νεφρό! – καί τό νυστέρι σου μπηγότανε βαθιά, σιχαινόσουν τά ψέματα, τίς ὤραιολογίες, μιλοῦσες ἴσια καί σκληρά, σεμνά ὥστόσο γύρευες τό κόκαλο.

Ἦ ὅταν τόν Ἀπρίλη, ἐφέτος, σέ παρακινουῖσα νά ἐκδώσεις τό *Κοινόδιο*. « – Τό ἴδιο λέει κι ἡ Νανά, μοῦ εἶπες. Ἀφήστε ὁμως ὡς τό Σεπτέμβρη, νά γράψω καί κάτ' ἄλλα γιά νά βγεῖ ἕνας τόμος πιό ἀνθρωπεμένος». Κι ἐμεῖς ἀναρωτιόμαστε: «Θά ζήσει ὡς τό Σεπτέμβρη;». Ἦσουν σημαδεμένος πιά. Ἀπό κλινική σέ κλινική, ἀπό νοσοκομεῖο σέ νοσοκομεῖο, ἄσε ταξίδια,

πότε στην Ἀγγλία, πότε στην Γερμανία, καθηγητές, γιατροί, αδελφές νοσοκόμες, φίλοι, συγγενείς, τόσος κόσμος γύρω σου σέ νοιάζονταν κρύβοντας τήν αγωνία του [...]

Σήμερα ήταν τά γενέθλιά μου [...] Είπα κι εγώ, γιά χάρη αὐτῆς τῆς μέρας, νά σταματήσω τό γράψιμο. Μέ τό σούρουπο πήρα κι ἀνέβαινα τό γιαλό γιά τό μύλο τοῦ Μπαλαμπάνη. Πιό πρὶν, ἀντίκρου στό χαλασμένο μύλο τοῦ Πανᾶ, λίγα μέτρα ἀπὸ τῆ θάλασσα, ζεῖ ἓνα ζευγάρι, Ἕλληλοι, μέ τά δυό παιδάκια τους, πού χαίρονται νά τρέχουν, ὅσο ὑπάρχει φῶς, δλόγυμνα. Τό σπίτι τους, ἓνα ὠραῖο μέ λιακωτό καί πέργολα κι ἀπὸ πίσω κήπος, εἶναι ὅπως τό Γιβραλτάρ. Πηγαίνεις ἐρχεσαι πρέπει νά περάσεις ἀπὸ μπρός του. Κι ἂν εἶσαι φίλος κι εἶναι ἡ ὥρα, σέ φωνάζουν γιά κρασί. Ἔτσι ἔκανα κουθέντα γιά τίς δυσκολίες μου μέ τό μυθιστόρημα, κι εἶπα γιά τό λυκόφως, γιά τοὺς φίλους, πού πότε ὁ ἓνας πότε ὁ ἄλλος, περπατοῦν πλάι μου καί κουβεντιάζουμε. Μοῦ λέει ἐκείνη: «Σέ καταλαβαίνω. Στή Μαδαγασκάρη δάζουν τί τέφρες τῶν νεκρῶν σέ σταμνιά καί τίς ἀκουμποῦν ὁμορφα ὁμορφα στὸν κήπο. Ἄν κάποιος συγγενῆς ἢ φίλος πεθυμήσει τῆ συντροφιά τοῦ πεθαμένου, ἐρχεται, τοῦ δίνουν τό σταμνί, τό παίρνει αὐτός στὸν ὄμο καί βγαίνουνε σεργιάνι. Κουβεντιάζουν οἱ δυό τους ὅσο θέλουν κι ὕστερα ὁ ζωντανὸς γυρίζει, ἀκουμπᾶ πάλι τό σταμνί στή θέση του, λέει εὐχαριστῶ καί φεύγει».

Σέ παίρνω λοιπὸν τώρα στὸν ὄμο, ἓνα σταμνί, καί σεργιανίζουμε. Αὐτά πού ἀκολουθοῦν γινῆκαν πρὶν ἀπὸ ἓνα μήνα, τό πολύ. Μοῦ τηλεφώνησε ἡ Νανά: «Ὁ Μάριος βρίσκεται σέ μιὰ κλινική, στή γειτονιά σου. Θέλει νά σέ δεῖ. Πήγαινε, γιατί αὐριο θά τὸν μεταφέρουν στό Διαγνωστικό, τοῦ στείλαν ἀπὸ τὸ Λονδίνο ἓνα καινούριο φάρμακο...». Ἔτσι, μέ ἀντικυτταρικά καί μεταγγίσεις κι ἀκτινοβολίες καί ὀρούς κέρδιζες, δυό χρόνια τώρα, μιὰ μιὰ τίς μέρες σου. Τὴν τελευταία φορὰ, πού σέ συνόδεψα ἀπὸ τὸν «Κέδρο» ὡς τὴν ἀρχὴ τῆς Χαριλάου Τρικώπη καί στάθηκα μαζί σου γιά νά σέ δῶ νά μπαίνεις στό ταξί, μοῦ εἶχες πει: «Δέ μέ νοιάζει, τό ξέρω πὼς θά πεθάνω.

Μά ή καταραμένη αυτή αρρώστια μ' έξαντλεί και δέν μπορώ νά γράψω αυτά πού μένουνε».

Τώρα σέ είχαν μόνο σ' ένα θάλαμο και πλάι σου ήταν ή Μαρίκα, ή γυναίκα σου, κι ή αδερφή της, θαρρῶ, και στά πόδια σου, γειμίζοντας μιά πολυθρόνα, ήταν ή μάνα σου, μά τί μάνα, πρώτη φορά τήν έβλεπα, πές την άπλά ή γραικιά μάνα, ή Ρωμοσύνη. Έκανε φοβερή ζέστη εκεί μέσα, κι ήσουν μέ τή φανελίτσα και τό σλίπ, κίτρινος, τριχωτός, πεσί και κόκαλο, πάνω στά κάτασπρα σεντόνια. Σου λέω: «Σέ βρίσκω ακόμη πιό άδύνατο από τήν τελευταία φορά. Περίμενε, γιατί διάζεσαι;» Τό μάτι σου γέλασε, σου άρεσε αυτός ό τρόπος νά μιλιούνται τ' άκουθέντιαστα. Στή μάνα σου όμως δέν τής ήρθε, όπως κατάλαβα, γιατί έπιασε νά λείει πώς μέ τό νέο φάρμακο, τά έρυθρά πήραν τ' άπάνω τους, μονάχα νά έτρωγες κομματί, ν' άνοιγε ή όρεξή σου... Μ' από αύριο, στόν Πειραιά, θά είχες δροσερό δωμάτιο...

Κι έσύ, πού είχες ξαναπεράσει από τό Διαγνωστικό, μου είπες: «Νά ξερχεσαι εκεί νά δεϊς κάτι γιατρούς και άδελφές, ώραιοι άνθρωποι, ένήμεροι, μέ πλατύ όρίζοντα...» Άκόμη μέ νοιαζόσουν, για τή μύησή μου θέλω νά πῶ. Έγώ πάλι σου διηγήθηκα πώς πέρασα τίς προάλλες από τό «Βέγα» κι ό Μανόλης ό Γλέζος μου έλεγε κάτι χαρακτηριστικό: Τά περισσότερα βιβλία ποιήσης, χωρίς νά εξαιρείται μήτε ό Έζρα Πάουντ, τ' αγοράζουν φοιτητές τής Ίατρικής. Κι ύστερα έγινε λόγος για τά νοσήλεια, τούς γιατρούς, τά φάρμακα, κι άκουσα — κάτι άστρονομικούς άριθμούς. Κι έσύ είπες: «Καταλαβαίνεις, αν περίμενα από τό ταμείο του ΤΕΒΕ, θά ήμουν σ' ένα θάλαμο μέ άλλους είκοσι. Χρειάζομαι λίγη μοναξιά, νά βλέπω τούς φίλους μου». Και σου είπα πώς καλά κάνεις, κι εγώ τό ίδιο θά ζητούσα στή θέση σου. Κι άπ' αυτά φάνηκε πώς ή Μαρίκα ξεπουλούσε κινητά κι άκίνητα, μόνο για νά σου εξασφαλίσει ακόμη μιά μέρα, κι ακόμη μιά μέρα, πρós τό θάνατο, μέσα σέ ύποφερτές συνθήκες. Και για ν' αλλάξω κουβέντα είπα πόσους θαυμαστές, φανατικούς, έχουν τώρα τά έργα σου, νέους κυρίως αλλά και πιό γερασμένους, και για

ἐκείνη τή χαράκτρια πού ἔπεσε στήν ἀγκαλιά μου μέ λυγμούς, ὅταν τῆς εἶπα μόνο πώς σέ γνώριζα. Κι ὕστερα μιλήσαμε πάλι γιά τό Σκοπευτήριο καί εἶπες: «Ὅταν γράφουν πώς ἐχτελέστηκαν χιλιάδες, τό χαλοῦν, τό κάνουν ἀόριστο. Οἱ ἀρχές παραδέχονται ὡς ὀχτακόσιους, μά ὁ τελευταῖος ἐκλεγμένος δήμαρχος Καισαριανῆς βρῆκε ἀπό τά μητρώα πώς φτάνουνε τούς χίλιους πεντακόσιους». Κι ὕστερα μίλησες γιά τούς πρώτους πυροβολισμούς τῆς Ἀντίστασης μέσ στήν Ἀθήνα, πέσανε σ' ἓνα καφενεῖο τῆς Καισαριανῆς, κοντά στό ρέμα. «Τό Ἡρώο, τό ἔχεις δεῖ;» μέ ρώτησες. «Δείχνει ἓνα φαντάρο μέ στολή καί κράνος, ἀπό τήν ἀμερικάνικη βοήθεια. Μά ὁ κόσμος συνεχίζει νά τόν λέει «ὁ Ἐλασίτης», τά ζευγαράκια, οἱ μαθητές, ἐμεῖς οἱ ἄλλοι, δίνουμε ραντεβού στόν Ἐλασίτη, κατάλαβες; Καιρό τώρα θέλω νά γράψω ἓνα μικρό διήγημα γι' αὐτό τό μνημεῖο, δυό τρεῖς σελίδες τό πολύ. Στά Δεκεμβριανά σκοτώθηκαν ἐκεῖ, ἀπό ἐγγλέζικο βλήμα, δυό ἐπονιτάκια. Τά ἔθαψαν οἱ ἄνθρωποι ἐπιτόπου, στήν πρασιά τοῦ πεζοδρόμιου βάλαν καί κάτι πέτρες γιά σημάδι. Ὁ κόσμος τούς πήγαινε λουλούδια, ἓνα καντήλι, ἓνα κανάτι, ἀρχισαν νά τό χτίζουν μέ τοῦβλα γύρω γύρω, τό μνημεῖο ψήλωνε. Τοῦ κρεμοῦσαν θυμητικά, ὁ κόσμος ξέχασε τήν πραγματική του ἱστορία, ἔπιασε νά λέει πώς ἐκεῖ ἦταν θαμμένος ἓνας Ἐλασίτης. Φύτεψαν δέντρα, τριανταφυλλιές, μυρτιές, ξέρω κι ἐγώ; Γίνηκε κάτι μπαρόκ, ὁ καθένας τοῦ ἔβαζε ἀπό πάνω καί κάτι, ὅ,τι τοῦ ἔλεγε ἡ φαντασία του. Ὑστερα ἀπό τήν ἦττα, οἱ νικητές εἶπαν πώς αὐτό τό πράμα ἦταν πολύ κακόγουστο, μιά προσβολή στήν αἰσθητική τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου. Ἐπρεπε νά λείπει καί στή θέση του θά χτίζαν ἓνα πραγματικό ἠρώο. Παράγγειλαν τό ἀγαλμα, κι ὁ γλύπτης τούς ἔφτιαξε ἓνα φαντάρο μέ ἀμερικάνικη στολή. Τόν φέραν τυλιγμένο σέ λινάτσα, τόν ἔστησαν, μά ποιός τολμοῦσε νά τόν ξεσκεπάσει τά χρόνια ἐκεῖνα πού ὁ κόσμος ἀκόμα ψήφιζε; Οἱ κυβερνήσεις ἔρχονταν καί φεῦγαν, ὁ κόσμος τῆς Καισαριανῆς ἔλεγε: «Τούς βλέπεις πείσμα; Ὅλο ἀναβάλλον τ' ἀποκαλυπτήρια. Ἐλασίτης, κατάλαβες;» Ὑστερα μεσολάβησε αὐτό πού ξέρεις καί τότε πιά τόν ξεσκε-

πάσανε. Μά ό κόσμος τό χαδά του: «ό 'Ελασίτης». Είναι ένας γέρος, ό Μπαρμπαδημητρός, πού κάνει μερεμετίσματα. Δέν τό δάζει κάτω. «Μά δέ βλέπεις, εύλογημένε, του λέω, πώς αυτός φοράει άμπέχωνο, κράνος και μπότες άμερικάνικες;» «'Εμένα θά μου πείς, Μάριε; 'Αφού έγώ, μέ δικά μου τουδλα τό έχτισα τό μανσωλείο του. 'Ελασίτης είναι». Κι άς μήν έχει πιά μήτε τουδλο τό ήρωο... Για νά καταλάβεις πώς σκέφτεται ό κόσμος...».

— 'Αχ, Μάριε, σου είπα. Γράψε το, είναι όμορφο.

Σήκωσες και μου έδειξες τά χέρια σου πού τρέμαν. 'Εκείνη τή στιγμή σηκώθηκε ή μάνα σου και σου κατέβασε κομμάτι τό σλίπ στον καθάλο, γιατί φαίνονταν, υποθέτω, τ' άχαμνά σου. 'Αμίλητη πήγε και ξανακάθησε. 'Η Μαρίκα έφερε ένα μεγάλο μπουκάλι κολώνια και σου έτριβε τά χέρια και τά πόδια, νά δροσιστείς. Κράτησα για λίγο στ' άριστερό μου χέρι τό δεξί σου μπράτσο, τό χάδεψα, είπα τά τυπικά κι έφυγα. Στόν Πειραιά δέν άξιώθηκα νά πάω. Δέ σέ ξανάδα ζωντανό.

Σέ είδα πιά μέσ' άπ' τά κρύσταλλα του νεκροσέντουκου, μιά ματιά μόνο πρόφτασα νά ρίξω, στό μέτωπό σου. 'Ηταν πάντα ώραιο, μά κατάχλωμο, μόλις ξεχώριζε άπ' τους ύακινθους πού τό πλαισίωσαν. Κι ήτανε τόσος κόσμος στό νεκροθάλαμο, κι έρχονταν κι άλλοι, κι ή Μαρίκα νά κάθεται πλάι σου σ' ένα παγκάκι, κι όλο νά σκύδει: «'Αγόρι μου, Μάριε». Κι είπαν ν' άδειάσει ό χώρος για νά μείνει μόνη μέ τον άντρα της. Πιάσαν νά κατεβαίνουν τά μαρμάρινα σκαλιά, κι ήταν όλοι οί παλιοί σου σύντροφοι, άντρες ως εκεί πάνω μέ κλαμένα μάτια και σφιγμένες μασέλες, και τό προαύλιο είχε πήξει, άντρες, γυναίκες, άγόρια, κορίτσια — «ή νεολαία της Καισαριανής», ήταν γραμμένο πάνω σ' ένα άπ' τά πολλά στεφάνια κι έφτανε ό κόσμος ως πέρα στά μνήματα, κι ήταν εκεί μαζί μέ τήν Καισαριανή, ό Βύρωνας, τό Παγκράτι, κι άπ' τήν 'Αθήνα είχαν έρθει οί συνάδελφοι, ποιητές, πεζογράφοι, κριτικοί, δημοσιογράφοι, άνθρωποι του θεάτρου και του κινηματογράφου, μουσικοσυνθέτες και ζωγράφοι, όλοι όσοι γνώριζαν πώς ήσουν «μιά από τίς πιό μεγάλες έλπίδες της πεζογραφίας

μας», όπως έγραψε «*Τό Βήμα*» τήν ἐπαύριο. Τό διάβασα καθώς ἔδενά τή βαλίτσα μου, νά φύγω, νά φύγω ἀμέσως· ἤξερα πώς θά μέ περιμένεις ἔδῳ γιά τόν περίπατο.

Εἶπαν ν' ἀνοίξει ὁ κόσμος δρόμο γιά νά μεταφέρουν τό νεκρό στήν ἐκκλησιά κι ἔγινε κάτι σά μονοπάτι μέσα ἀπό ρουμάνι. Καί σέ πηγαῖναν γρήγορα, μά οἱ γυναῖκες τῆς Καισαριανῆς πιάσαν νά σοῦ φωνάζουν· «Μάριε! Μάριε!» Ὅχι θρηνητικά, τάχα μου Μάριε, πού μᾶς ἀφήνεις; ἀλλά «Μάριε! Μάριε!» γρήγορα καί κοφτά, ὅπως θά σέ φωνάζανε παιδί ἀκόμη, ὅταν περνοῦσες τρέχοντας μπρός ἀπό τό κατώφλι τους, ἢ πιό ὕστερα, ὅταν εἶχες μπλεχτεῖ πιά, μέ τή θέλησή σου, στά δάσανα, γιά νά τούς πεῖς τί γίνεται. «Μάριε! Μάριε!».

Μέσα στήν ἐκκλησιά ἡ μάνα σου δέ σταματοῦσε νά σοῦ κουβεντιάζει φωναχτά, τή μάλωναν νά πάψει, μά ἐκείνη καταλάβαινε καλύτερα ποιό εἶναι τό σωστό καί ποιό δέν εἶναι. Σέ βγάλαν πιά καί τότε σ' ἀκολούθησε πρώτη, βαριά, τεράστια, κι ἀπό πίσω φάνηκε ἡ Μαρίκα, τήν ἀνακρατοῦσαν τ' ἀδέρφια της: «Ἄχ, Μάριε, ἀγόρι μου». Μᾶς πῆρε τό μάτι της, στάθηκε: «Θέλω νά βλέπω τούς φίλους του. Θέλω νά βλέπω τούς φίλους του», φώναζε καί μᾶς κοίταζε ἕναν ἕνα γουρλώνοντας τά μάτια. Ἦθελα νά γονατίσω, νά τῆς ἀσπασῶ τά πόδια, μά δέ βρῆκα τό κουράγιο, μόνο ἔσκυπα καί τῆς φίλησα τό χέρι. Βάλ' το κι αὐτό μ' ἐκείνα πού ρωτοῦσες, γιά τό πότε δηλαδή θά λέμε τήν ἀλήθεια ὀλάκερη. Ὑστερα χύθηκε ὁ κόσμος μέσα ἀπό τά μνήματα κι ἔγινε ἕνας πηχτός, μεγάλος κύκλος γύρω ἀπό τό λάκκο σου, κι ἔμεινα πίσω, κι ἀπ' ἐκεῖ ἄκουσα τό μοιρολόι. Ἦταν μιά ὀλοκάθαρη, μελωδική φωνή, γύρω μου λέγαν πώς τραγουδοῦσε ἡ μάνα σου, καί γιατί ὄχι; Κι εἶπα: «Γιά τ' ὄνομα, νά μὴν ξεπεταχτεῖ κανένας διανοούμενος καί βγάλει τώρα ἐπικήδειο, θά εἶναι ἱεροσυλία». Εὐτυχῶς, δέν ἔγινε. Ἀκούστηκε ὁ γδοῦπος ἀπ' τίς πέτρες καί τά χώματα πού τσάκιζαν τά κρύσταλλα τοῦ νεκροσέντουκου, κι ἔφυγα γρήγορα γιά νά καταπιῶ μονάχος τόν καρούμπαλο πού ἔφραζε τό λαρύγγι μου.

Στό σπίτι πιά βάλθηκα νά γυρεύω τό σημεῖωμά σου, τό ση-

μείωμα πού δέ μου ἔδωσες. Μά ἤξερα πώς θά τό βρῶ μέσ στά γραφτά σου κι ἔπιασα ἀργά καί διάβαζα. καί διάβαζα. Ἐσὺ δέν εἶσαι πού ἔγραψες πώς «κάποτε πρέπει νά φτάσουν τά μηνύματα, ἔστω μέ καθυστέρηση τριάντα καί σαράντα χρόνια, ἄς εἶναι παλιά καί ξεχασμένα, οἱ παραληήπτες πεθαμένοι, αὐτά πρέπει νά πᾶνε, γιατί ποιός εἶναι ἐκεῖνος πού θ' ἀντέξει στό παράπονο: Ἐκτελεστήκα, ἔλιωσα μέσα σέ τάφο ὀμαδικό, ῥίξαν ἀσβέστη, θάψαν ἄλλους ἀπό πάνω μου, ἔγινε χῶμα λιπαρό, ἔγινε μόνο μνήμη πού ἔσβησε κι αὐτή σιγά σιγά μέ τή ζωή τῆς μάνας μου, ὅμως ἐκεῖνο τό χαρτάκι πού ξιριξα στό δρόμο κάποτε πρέπει νά τό μαζέψετε νά μήν περιπλανιέται ἀδέσποτο. Δικαιοσύνη» (*Τό κοινόβιο*, Κέδρος 1972, σ. 132).

Χαρτάκια σκορπισμένα στό δρόμο γιά τό κοιμητήρι τῆς Καισαριανῆς εἶναι τά κείμενά σου ἀπό τό *Κοινόβιο*. τά μαζεύω καί τά διαβάζω εὐλαβικά πασχίζοντας νά βγάλω τό μήνυμα. Παράτησε, μοῦ λές, τά τυποποιημένα καί τά συμβατικά. Ὑστερα ἀπό τή μεγάλη ἔξαρση καί τή μεγάλη ἐλπίδα, μᾶς δρῆκε ἡ ἦττα. «Ἀπό τή μιά οἱ ἀρχηγοί, ἀπό τήν ἄλλη οἱ ξένοι, χαντακώθηκε αὐτή ἡ ὑπόθεση, χάθηκε ἡ εὐκαιρία γιά πάντα καί μόνο ἡ ἀνάμνηση μένει, μιά διαρκῆς ἐλεγεία γι' αὐτούς πού σκοτώθηκαν, τά νιάτα πού σπαταλήθηκαν χωρίς ἀποτέλεσμα» (σ.33). Ὅσοι ἀπομείναν, ὅσοι γλίτωσαν πολέμου νά συνεχίσουν ὅπως ὅπως τή ζωή τους. Κοίταξέ τους καλά, μπές ὡς τά μύχια τῆς ψυχῆς τους. Κάθε ἄνθρωπος καί μιά περίπτωση, μέ τίς ἰδιομορφίες του καί τίς ἀντιφάσεις του. Μά κοίτα πιό βαθιά. Ἐκεῖνος πού ἔκανε λίγα λεφτά κι ἀγόρασε ἕναν ἄχρηστο μιντέ κι ὁ ἄλλος πού ξέκοψε ἀπό τόν ἀγῶνα, μά δέν ἔπαψε νά τρώγεται. Πήγαινε ἄκρη ἄκρη στίς πορείες καί τά συλλαλητήρια σηκώνοντας ἕνα καρπούζι, σάν ἀθῶως νοικοκύρης, κι ὕστερα ἕνα καρβέλι παραμάσχαλα, κι ἀπάνω πού θά τήν ἔπαιρνε τήν ἀπόφαση, «θυμήθηκε» τή γυάλα μέ τά χρυσόψαρα – τί θ' ἀπογίνουν τά κακόμοιρα – καί γύρισε σπιτάκι του. Κι ὁ Λεωνίδας πού ὄλο τρικλοποδιές μοῦ ἔβαζε στό Δημοτικό Συμβούλιο, κι εἶχε κάνει δεκατέσσερα χρόνια ἐξ-

ορία και φυλακή, τήν υπογραφοῦλα ὡστόσο τελικά τήν πάτησε, καί γύρισε ἀπ' τά Γιουῖρα μ' ἄλλους πολλούς. Τόν εἶδες, δέν τόν εἶδες, ντερέκι ὡς ἐκεῖ πάνω στήν κηδεῖα μου, μέ προησμένα κατακόκκινα μάτια;

«'Ασχολοῦμαι τίμια μ' αὐτή τήν ὑπόθεση περιγράφοντας τό βίω ἀγίων φίλων μου πού ἦτανε πέτρες καί γίναν σφουγγάρια» (σ. 24). «Εἶναι μετανιωμένοι, ὅμως δέν ἔχουν δυνάμεις γιά ἐπιστροφή, ὅσο κι ἂν μέσα τους λαχταρᾶνε μιά πίστη, καί πού νά τή βροῦνε, ὅλα ἀφέλειες, ἀπό πού νά γραπωθοῦν οἱ ἄνθρωποι πού ὅλα κατάρρευσαν» (σ. 25). «Ξέρω πολλούς πού σπατάλησαν τή ζωή τους μήπως καί ξαναφτάσουν σέ κείνη τήν ἔξαρση. Μάταια...» (σ. 33). «Πῶς μέ κέρδισε ἡ νοσταλγία τῆς ἐπιστροφῆς; Γιατί πήγα καί χώθηκα στήν προσπάθεια γιά τήν ἐπανάληψη;» (σ. 34).

Καί νά ἡ ἀπόκριση πού δίνεις ἐσύ ὁ ἴδιος: «... δέν ξαναγίνομαι εἴκοσι χρονῶ, αὐτό εἶναι βέβαιο, κι ἔπειτα δέν ξέρω ἂν δέ θά ξανάρχιζα πάλι τά ἴδια, γιατί δέ γλιτώνεις εὐκολα ἀπό τόν κοινωνισμό ὅταν μάλιστα ἀρχίζεις τή ζωή σου ἀπό τήν Καισαριανή τῆς Κατοχῆς κι ἔχεις αὐτή τήν τρομερή μανία ἐναντίον τοῦ δοσιλογισμοῦ» (σ. 34).

Δέ μένουν πιά παρά δύο χαρτάκια στό χέρι μου, μά θαρρῶ πῶς ὅλο καί πιό σφιχτά πιάνω τό μήνυμά σου: «Δέν μπορῶ ν' ἀνεχτῶ κυβέρνηση δοσιλόγων. Δέ μοῦ ἀρκεῖ ἡ κοροϊδία. Θέλω νά κομματιάσω, νά εἶμαι ἐπικεφαλῆς ἐκτελεστικοῦ ἀποσπάσματος καί νά δίνω τό παράγγελμα "πῦρ". Εἶναι πού εἶδα ν' ἀνεμίζουν γενειάδες καί σημαῖες. Ἄγγιξα κι ἐγώ σταυρωτά φυσεκλίκια κι ἐλπίδες. Ἦταν τότε, ἦταν τότε, ἦταν τότε πού οἱ ξιπολιάδες τῆς Καισαριανῆς κλείσανε τούς τεκέδες καί φυλάγανε ὅλες τίς προσβάσεις τῆς συνοικίας, ἔτσι πού δέν κοτοῦσε ταγματасφαλίτης νά περάσει ἐπάνω. Δυστυχῶς ἤμουν μικρός καί δέ μοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία νά κρατήσω κι ἐγώ ἀραβίδα» (σ. 33).

Τέλος: «Ὅμως ν' ἀρηθῶ τίς παρέες μου, τούς φίλους πού γνώρισα αὐτά τά εἴκοσι χρόνια, δέ θά μπορέσω» (σ. 34). Ἐσένα συνεχίζει ἐκεῖνο τό δεκατεσσεράχρονο κορίτσι, τό αὐ-

θάδικο, ή Μαρία, πού προτίμησε νά πάει φυλακή παρά νά δεῖ τούς μετανοημένους νά γυρίζουν ἀπ' τό ξερονήσι στά σπίτια τους. Κι ὁ Μπαρμπαδημητρός, πού ἐνάντια σέ κάθε λογική ἐπιμένει: «Ἐμένα θά μοῦ πεῖς, Μάριε; Ἐλασίτης εἶναι».

Διηγείται ἡ Νανά:

– Γιά λίγες ὥρες διαφορά θά χαιρόταν τό Κοινόδιο μέ τό ἔξωφυλλό του καί δεμένο. Ὅταν μᾶς φέραν τό τελευταῖο τυπογραφικό ἦταν ἀπόγευμα· τοῦ τηλεφώνησα στό Διαγνωστικό: «Θές νά τό δεῖς;» «–Τελείωσε;» «– Τελείωσε, τό πήγαν στό βιβλιοδετεῖο». «– Ἔ, τότε πού νά τρέχεις. Αὔριο...». Μά σέ λίγο εἶπε στή Μαρία: «– Πές νά πάρουν ἀπ' ἐδῶ τ' ὄξυγόνο, δέ χρειάζεται πιά». Ἔτσι ἔσθησε.

Δέ σ' ἔνοιαζε «ὁ ἔπαινος τοῦ δήμου καί τῶν Σοφιστῶν». Τούς ἀνθρώπους νοιαζόσουν, πῶς θά προφτάσεις νά τούς περάσεις τό μήνυμα. Κι ἄκουσε αὐτό: Μοῦ εἶπαν γιά ἓνα γνωστό ψυχίατρο πού δίνει σ' ὄσους ἄρρωστους ξέρουν πῶς εἶναι καταδικασμένοι ἀπό καρκίνο, νά διαβάσουν τόν *Μπιντέ* καί τό *Κοινόδιο*. Ἔτσι τούς ἐτοιμάζει ν' ἀντιμετωπίσουν ἀγωνιστικά τό θάνατο. Πόσο μακριά ἔχει πάει κιόλας τό σημεῖωμά σου, Μάριε;